

ISSN 1563-0307
Индекс 75875; 25875

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия философия. Серия культурология. Серия политология

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philosophy series. Cultural science series. Political science series

---

№3 (57)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ФИЛОСОФИЯ СЕРИЯСЫ. МӘДЕНИЕТТАНУ
СЕРИЯСЫ. САЯСАТТАНУ СЕРИЯСЫ. №3 (57)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал философия, мәдениеттану және саясаттану ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған // Докторлық диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялау үшін Қазақстан Жоғары Аттестациялық Комитетімен ұсынылған ғылыми басылымдардың тізіміне кіреді // ЖАК бюллетені, №3, 1998; Нормативтік және методикалық материалдарын жариялайтын ғылыми басылымдар тізімі Қазақстан ЖАК-нің төрағасының бұйрығы 26.06.2003, №433-3 ж. // Нормативтік және методикалық материалдар жинағы №6 ЖАК. – Алматы, 2003

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Борбасова Қ.М.,

филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +7701 168 0292

E-mail: karlygash_bm@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Масалимова А.Р., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Насимова Г.О., саяси ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Абдығалиева Г.К., филос.ғ.д. профессор (Қазақстан)

Алтаев Ж.А., филос.ғ.д. профессор (Қазақстан)

Асунсьон Лопез-Варела, профессор, Комплутенс университеті (Испания)

Байтенова Н.Ж., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ғабитов Т.Х., филос.ғ.д. профессор (Қазақстан)

Ғариғолла Есім, филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жолдубаева А.К., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Исмағамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Каплан С., профессор, Калифорния университеті (АҚШ)

Карабаева А.Г., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Кутлин Адамс, профессор, Лойола университеті (АҚШ)

Құлсариева А.Т., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Құрманалиева А.Д., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қайдарова А.С., саяси ғ.д., доцент (Қазақстан)

Нурышева Г.Ж., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Петрик Дж., профессор, Огайо университеті (АҚШ)

Сенгирбай М.Ж., PhD докторы, аға оқытушы (Қазақстан)

Федотов А.В., профессор, София университеті (Болгария)

Финке П., профессор, Цюрих университеті (Швейцария)

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ №

Басуға 12.10.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 6 т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс № . Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

Борбасова Қ.М.,
Рысбекова Ш.С., Доскеев А.

**Қазақ ағартушыларының
патша үкіметінің діни отарлау
саясатына қарсы күресі**

Borbasova K.M.,
Rysbekova Sh.S., Doskeev A.

**The Struggle of the Kazakh
Educators Against Religious
Expansion of the Tsarist State**

Борбасова К.М.,
Рысбекова Ш.С., Доскеев А.

**Борьба казахских
просветителей против
религиозной экспансии
царского государства**

Мақалада Ресей патшалығының қазақ даласында өзінің билігін толық жүргізіп отыру мақсатында дінді өте ұтымды қолданғаны қарастырылады.

Миссионерлік екі бағытта: саяси және идеологиялық жолмен өрбіді. Шоқындыру арқылы орыстандыру саясатын қазақ елінде де жүзеге асыруға тырысты. Осы саясатқа өз кезеңінде қарсы шыққан Шоқан, Ыбырай, Абай сынды қазақ ағартушыларының еңбегі баға жетпес. Мақалада аталған үш тұлғаның қазақ халқын рухани құлдықтан аман алып қалу жолындағы ағартушылық еңбектерімен қоса қоғам қайраткерлері ретіндегі іс-шаралары талданады.

Түйін сөздер: қазақ ағартушылары, отарлау саясаты, миссионерлік, шоқындыру, орыстандыру.

The article reveals how Russian Imperial power during the establishment of their rule in its activities widely used in missionary work from an advantageous position for the government.

Missionary work was conducted in two areas: political and ideological. Russification and Christianization were the main policies of Tsarist Russia. Also in this article we consider a great contribution to the struggle against colonization of the Kazakh educators such as Shokhan, Abai, Ybyray. Analyzing the works of three great Kazakh educators along with their great contribution to the spiritual development of the Kazakh steppe, showing their achievements as public figures.

Key words: Kazakh Educators, The Policy of Colonization, Missionary, baptizing, Public Figure.

В статье раскрывается, как во время установления своего господства Российская царская власть в своей деятельности широко использовала с позиций выгоды для власти миссионерскую работу.

Миссионерство проводилось по двум направлениям: с политической и идеологической. В ходе данной политике пытались широко реализовать на территории Республики и политику христианизации. Авторами показывается, как во время колонизации против данного действия выступили казахские просветители, такие как Чокан, Абай, Ыбырай. Их вклад не оценим. Анализируя труды трех великих казахских просветителей, наряду с их большим вкладом в духовное развитие казахской степи, анализируются процессы их достижения как общественных деятелей.

Ключевые слова: казахские просветители, политика колонизации, миссионерство, крещение, общественный деятель.

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫНЫҢ ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ ДІНИ ОТАРЛАУ САЯСАТЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСІ

Қазақ жерінде діни экспансияның ең қатты қарқын алған уақыты XIX ғасырдың 30-жылдарынан басталды. Алтын орда империясын құлатып, түрік халықтары көптеген ұсақ хандықтарға шашылып кетуі – Ресейдің оларды біртіндеп жаулап алуына мүмкіндік туды. Ресей оларға қатысты шоқындыру арқылы орыстандыру саясатын мықтап ұстанды.

Қазақ даласында миссионерлік екі бағытпен жүргізіліп, саяси және идеологиялық жолмен өрбіді. Қазақ даласында миссионерлік саясаты күшпен де рухани, идеологиялық тәсілдермен де жүргізілді. Христиандандыруды күшпен жүргізушілер: генерал Скоблев, патша үкіметінің өте үлкен чиновнигі, орыстың мемлекеттік және саяси қайраткері М.М. Сперанский болса, рухани жолды жүргізушілердің бірі Н.И. Ильминский болды. Ильминский орыс графикасымен қазақ тілінде бірталай кітап шығарды. Оның бұл ісі қазақтарды озық орыс мәдениетіне ұштасу бағытында прогресстік роль атқарғанымен, басқа әрекеттері бір халықты екінші бір халыққа бағындыру жолындағы рухани озбырлықтың дәл өзі еді. Миссионерлік кітаптарды «бөгде тілге» аударудағы мақсатын Н.И. Ильминский былай деп түсіндіреді: «Бөгде тілдердегі кітаптар бөгделердің құдайға құлшылығы, әулие, шіркеулерге бөгде тілдегілердің құрметі – менің снарядтарым» [1].

Саяси жолмен жаулау мақсатында қазақ жерінде көптеген әскери қамалдар мен бекіністер пайда болды. Ең алғаш салынған бекініс Петр I-нің жарлығымен Ресей шекарасын кеңейту мақсатында 1715 жылы Ертіс бойында салынған. Кейін ол жерді тұрғылықты халық Семей деп атады.

Негізінен Ресей патшалығы мен түркі халықтары арасындағы қарым-қатынас бұдан II-III ғасыр бұрын басталған. Патшалық Ресей қазақтардың діни өміріне, қоғамда қалыптасқан қағидалар мен салт-дәстүрлерге, әдет-ғұрып пен тұрмыс-тіршілікке тікелей араласқан жоқ. Бұл процесс әу баста осы аймаққа қоныс аударған Дон казактары мен орыс мұжықтары арқылы жүзеге асырылды.

Отарлауды жүзеге асыру мақсатында көшпелі қазақ халқын бір орталыққа қарай тартып, дінге де көп көңіл бөлді. Атап айтқанда, олар осы мәселелерге байланысты арнайы шешім қабылдады: садақа беру, ғибадатханалар салу, оларды

қамтамасыз ету, құрбан шалу, діни қызметкерлерге барлық жағдайдың жасалынуы секілді жұмыстарды бұрыннан келе жатқан сұлтандарға жүктеді.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жеріне рухани тұрғыда экспансия жасаудың жоспарын құру үшін, патша II Александр Москвада 1869 жылы миссионерлік орталық құрды. Орталық бұратана халықты шоқындырудағы мақсаттарын XIX және XX ғасырларда қарқынды жүргізді [2].

Осы орталықтың аянбай еткен «еңбектерінің» жемісінің көрінісі болып патша үкіметінің жарлығымен 1877 жылы мамыр айының 4-інде Түркістан өлкесінде архиерей кафедрасы ашылды. 1872 жылы оның резиденциясы құрылып, жағдайға қарай екі бағытта әрекет ете бастады. Алдымен келген келімсектер үшін, дін орталығы қажет болса, жергілікті бұратана халықты шоқындыру арқылы орыстандыру саясатын жүргізу керек болды. Түркістан өлкесіндегі бодандыққа түскен халықтарды шоқындырудағы миссионерлік әрекеттің ресми діни орталығы Верный қаласындағы кафедралды соборға жүктелді. Бұл қазіргі Алматы қаласындағы Вознесенский кафедралдық соборы. Кафедралдық соборды 1901 жылы 11 қарашада Ресей империясының миссионерлік саясатын бүкіл Орта Азия халықтарының арасында іске асыру мақсатында салдырғаны белгілі.

Қазақ даласын отарлау үшін патша үкіметі алдына екі мақсат болды. Біріншісі – экономикалық тұрғыда болса, екіншісі – рухани тұрғыда болды. Алғашқысын орыс капиталистері мен саудагерлері оңай жүзеге асырды. Шешуі қиыны екіншісі еді.

Мұны патша үкіметі Святой Синодқа тапсырды. Олар миссионер ғалымдарға жүктелді. Мұндағы нысана қазақтарды шоқындыру, орыстандыру мәселесі. Осы мақсатпен православ шіркеуі отарлау ісіне үкіметпен бірге білек сыбана кірісті. Миссионерлердің қазақ жеріндегі әрекеттерінің басында кіші жүзді шоқындыруда профессор Ильминский, орта жүзді орыстандыруда профессор Алекторов, түркістандықтар мен ұлы жүз қазақтарын шоқындырып, орыстандыруда атақты профессор Остроумов тұрды. [3].

Миссионерлер қазақ халқын шоқындырмастан бұрын, олардың тарихы мен әдет-ғұрыптарын, мінез-құлқын әбден зерттеп, зерделеп барып кірісті. Сонымен бірге, сол кезеңдегі қазақ арасындағы сауаттылықтың төмен дәрежесін ескере отырып, далалықтарға аралас, яғ-

ни қазақ-орыс мектептерін ашуды жоспарлады. Аралас мектеп мәселесін қолға алып, алғашқы үлгісін орнықтырған Сырдария губерниясының тұңғыш генерал-губернаторы Кауфман болатын. Ол Перовскідегі (Ақмешіт) орыс-түзем мектебін тексеру үшін келіп, орыс тілінде оқып жатқан бұратана халықтардың баласы оқитын мектептің дәрісіне кіріп, балалардың орыс тілін жақсы меңгеріп жатқанына ризашылық білдірді. Бірақ, қоңырау соғылып, балалар далаға шығып ойнап жүргенде, олар тек қазақ тілінде сөйлеуіне назар аударма қарады. “Неге олар өз тілінде сөйлейді, не себепті олар өздері оқыған орыс тілінде сөйлеп ойнамайды? Олар өз тілін ұмытып, тек орыс тілінде ғана сөйлеп кетуі үшін не амал қолдану керек?”, – деп, отаршыл генерал ойланды, ойланды да бір байламға келді. Ол байламы – мектепте орыс балалары мен қазақ балаларын аралас мектеп арқылы бірге қосып оқытып, орыс тілінде сөйлеу ортасын орнықтыру. Сөйтіп, орыс-қазақ балаларын араластыра оқыту қажет деген кеңес берді. Генерал-губернатор келесі жылы осы ойының жүзеге асуын тексеруге арнайы түрде қайта айналып келіп, олардың ойын үстіндегі сөйлеу тілін бақылады. Балалар енді қоңырау соғылған соң далаға шығып, бәрі де орыс балаларымен араласып, орысша сөйлеп ойнап жатты. Мақсаты жүзеге асқанына дән риза болады. Осы қалыпты орнықтыруға кеңес берді. 1903 жылы Әулиеата қаласында ашылған қыздар гимназиясы да осы саясаттың ағарту саласындағы жемісі еді.

Орыстар татарларды пайдалану арқылы қазақтарды қол астында ұстау үшін оларға ислам дінін үйрету жұмыстарын ұйымдастырумен қатар, христиан миссионерлерінің іс-әрекеттеріне де қолдау көрсетіп отырған. Алайда, қазақтар христиан дінін қабылдауды дін немесе мәдениет ауыстырудың астарында жатқан орыстандыру саясаты деп түсінгендіктен, орыстар дйттеген мақсаттарына жете алмады. Сол жылдары қазақтар арасында жұмыс істеген христиан дінінің миссионері қазақтардың осы ұстанымдарына былайша баға береді: «Қазақтарды орыстандыру жұмыстары барысында бір қазақты орыстандыру, демек көшпелі қазақты зорлықпен отырықшы ету, орыстардың сенімі ортадоксалды христиандыққа енгізіп, шоқындыру болып табылатын. Надан қазақ үшін бұл жаңа сенім христиан дініне кіргізуден гөрі орыстандыру деген мағынаны білдіретін...». Осы ниетті түсіне алмаған Ш. Уәлиханов бұл туралы былай жазған: «Татар молдалары мен Орта Азия ишандарының атқарған жұмыстары-

ның нәтижесінде кейбір қазақ сұлтандары мен байлары әйелдерін жеке үйлерде ұстап, тысқа шығармайтын еді... Түсінігі мол, сенімді болып көрінгенімен татар мектептері қазақтарға ешқандай құны жоқ схоластикалық діни ілімнен басқа еш нәрсе үйрете алмайды. Сол себепті де біз қалай болған күнде де татарлардан сақтануымыз керек. Үкімет бұл мәселеде бізге қажетті көмекті көрсетуі керек. Аймақтарда татар мектептері емес, орыс мектептері ашылуы тиіс» – деп жазды. Орыс мектебі батысқа ашылған терезе болып көрінді. Бұл сол дәуірдің шындығы болатын. [4].

Патша үкіметі жалпы отарланған бұратана халықтарды біртіндеп, асықпай, сақтықпен шоқындыру арқылы орыстандыру жолындағы ең басты тәсілдерінің бірі – қазақ халқының ғасырлар бойы қолданып келе жатқан араб графикасы негізіндегі жазуын қолданыстан шығару болатын.

Күнделікті тұрмыста қолданылып келе жатқан арабша жазуын кириллицамен алмастыруда – бүкіл халықтың келер ұрпағын ата-баба салтынан, діни-нанымынан айырып, рухани жағынан қалай илесең, солай жығыла беретін көнбіс құлға айналдыру мақсаты жатты. Бұл үрдіс, кейін Кеңестік дәуірде де өз жалғасын тапты. Осының салдарынан арадағы ұрпақ сабақтастықтары үзіліп, кейінгі ұрпақ өзінің бұрынғы өткен тарихын, әдебиетін оқи алмайтын дәрежеге жетіп, өздігінен құлдық қамытын мойнына киді. Тарихта төл жазуынан айрылған халықты қоғамдағы бағытынан адастырып, оның санасын бұрып әкету оңайға соғатынын сол кездегі империалистік Ресей өте жақсы түсінді.

Патша үкіметі қазақ даласына келімсектерді көптеп әкеліп, шекарасын кеңейту, әрі оны бекіту мақсатында бекіністермен бірге шіркеулер салып отырды. Атап айтқанда, Елизавета Петровна патшайымның тұсында, 1752 жылы Есіл өзенінің бойынан Петровск бекінісін салды. Кейін ол, яғни 1807 жылы қала статусын алады. 1730 жылдары Кіші жүз ханы Әбілқайыр Ресейге бодан болып кіргеннен кейін 1738 жылы 3 тамызда Орынбор бекінісі салынып, ол жерде Әбілқайыр хан Ресей бодандығына өту үшін патшайым Анна Иоановнаға берген анты қабылданды.

1798 жылы Орта жүз қазақтары Ресей бодандығына өтті. Осы кезеңдерде орта жүз рулары мекендеген Сарыарқа өңірінде Қарқаралы, Көкшетау, Ақмола, Баянауыл, Үшбұлақ, Аманқарағай және Көкбетті әскери-әкімшіліктері құрылды. Ал, 1837 жылы Аягөз бекіні-

сі ашылып, ол жерде 1847 жылы казак ауылдары пайда болды. Бұл жер Сергиополь казак селосы атанды.

Ұлы жүз ордасы І николайға ант бергеннен соң, Ұлы жүз жерінде 1850 жылы Қапал бекінісі бой көтереді. Осы салынған бекіністерде міндетті түрде отарлаудың екінші түрі миссионерлік әрекеттерді жарнамалайтын шіркеулердің болғандығы ақиқат.

1853 жылы Перовский мен Қазалы бекіністерінде приходтар ашылған. Көптеген елді мекендерде орыс православ шіркеулері мен приход мектептері бой көтеріп жатты. Қазан төңкерісіне дейін қазақ жерінде Түркістан епархиясынан басқа Семей, Петропавловск, сонымен қоса Омск, Орынбор епархиясынан Қостанай епархиялары бөлініп, өз қызметтерін атқара бастады.

1854 жылы патша николай І-нің жарлығымен Жетісу бекінісі 1854 жылы 17 қыркүйекте Верный болып ауыстырылды. Бұл атау «әулиелер» Вера, Надежда және Любавлар мен олардың анасы Софияның құрметіне сол күні берілді.

Верный бекінісіне келген келімсектермен бірге Томск епархиясының священнигі Евтихий Вымесловцевтің келіп, 1856 жылы кішігірім ғибадат үйін салып, оны екі жылдан соң София шіркеуі деп атауының өзінде қаншама астар жатыр.

Сол кезде Түркістан өлкесі Томск және Орынбор епархиясына қараған Жетісу, Сырдария деп екіге бөлінген болатын. XX ғасырдың басында бір ғана Верныйда 16 шіркеу, бірнеше кішкене шіркеу үйлері болған. 1909 жылы Түркістан, Ташкент епиконы Дмитрийдің басшылығымен әйелдер монастрі салынды. Мұнда жүзге жуық қыздар мен әйелдер тәрбиеленді [27].

Патшалық Ресейдің қазақ даласына жалған миссионерлік әрекеттері оны толық өзіне бағындырғаннан кейін кезең-кезеңімен іске асырып отырды. Бұл үшін барлық бар мүмкіншіліктерін аямай жұмсай білді. Сонымен бірге, миссионерлік әрекеттерін қарқынды жүргізіп, христиандық догматтарды сіңіру үшін, жергілікті халық арасынан Ресейдің сойылын соғатын және саясатын қолдайтын өкілдер табуы да ойларынан қалыс қалдырмады. Осындай мақсатта, олар Шоқан, Ыбырай және Абай сынды халқының мұң-мұқтажын жоқтаған қазақтың зиялы қауымын пайдалануға әрекет етті.

Шоқан Уәлиханов Ресей патшалығына, ғылымына, орыстың қазақты зерттеп, тануына қызмет етті. Шоқан Дербес Сібір корпусы командирінің ерекше тапсырмалар жөніндегі адъютанты

міндетін атқарып жүрген кезеңде Ұлы жүз қазақтары мен Ыстықкөл қырғыздарының Ресей қарамағына отарлануы жүріп жатты. Жетісуда Қапал (1847), Верный (1854) секілді бекіністер бой көтере бастады. Әйтсе де, Ресей үшін әлі алда Іле Алатауы, Тәңіртаулары мен Ыстықкөл маңында алда атқарылуы тиіс ұшан-теңіз жұмыстар күтіп тұрғаны белгілі. Бұл аймақтар Қоқан хандығының құрамында еді. Міне, сондықтан да осы аймақтарды Ресейде ың-шыңсыз қосу ісінде аса сақ, әрі тиімді саясат жүргізу керек болды. Бұл істе патша ұлықтарына Шоқан секілді жергілікті халық арасынан шыққан, туыстас жұрттардың өмірі мен тұрмысын, әдет-ғұрпын, тілін жақсы білетін, алғыр, оқымысты, мәмілегер адамдардың көмегі ауадай қажет еді [5].

Шоқанның Ыстықкөл бойын зерттеулеріне ықпал еткен, Қақшал тауларына дейін қоныстанған екі рудың арасындағы жер дауына байланысты туындаған. Патшалық Ресей Ыстықкөл маңындағы саяси ахуалды реттеу үшін және тұрғылықты халықтың тұрмыс-тіршілігін білу географиялық ерекшеліктерін және Ыстықкөл маңайын картаға түсіріп, арғы беттегі Қашғар өңірін зерттеу мақсатында әскери-ғылыми экспедиция құрады. Отрядты басқару полковник Коментовскийге жүктеліп, руларды татуластыру мәселесімен шұғылдану үшін генерал-губернатордың ерекше тапсырмасын орындайтын адъютанты Шоқанға жүктеген.

Ол осы сапарының нәтижесі ретінде «Ыстықкөл сапарының күнделігі» деген еңбегін қалдырды. Онда Шоқан XIX ғасырдың орта тұсындағы Жетісу мен Ыстықкөл төңірегі, осы өңірлерді мекендеген жұрттардың өмірі мен тұрмысы туралы құнды мағлұматтар келтірген.

Ыстықкөл, Құлжа сапарларына барып қайтып, «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қытай империясының батыс өлкесі туралы», «Құлжа мен Шәуешектегі сауда жайында», бұған дейін «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы», «Қазақ халқының поэзиясының түрлері» сол кездегі Ресей үшін баға жетпес еңбектердің біріне айналды. Бұл Шоқанның осы уақытқа дейін жасаған еңбектері, сол кезеңдегі орыс отаршылары үшін беймәлім болып келген Қашқарияға сапар шегуіне итермеледі.

Бұл сапары орыс географиялық қоғамы үшін өте құнды болып есептелді. Қашқарияны жан-жақты зерттеген ғалым Шоқан беймәлім болып келген мемлекеттің Ресей үшін бетін ашқан алғашқы ғалым болды. Қашқарияны зертте-

ген еңбегін күнделік ретінде жазып, география қоғамына тапсырды.

Патшалық Ресейге осыншалық тер төге еңбек еткен Шоқан отаршылдардың қитұрқы әрекеттерін білмеді десе болады. Ол өзінің халқын қараңғылықтан тек орыс ғылымы арқылы құтыла алады деген толық сеніммен, барлық ерік-жігерімен өз халқының тарихы мен мәдени құндылықтарын, жер жағдайларын зерттеп берді.

Алайда, ол патша өкіметінің қазақ халқының болашағын көздемегенін кейіннен білді. Ол өз халқын жақсы көрген. Қазақтарды бұратана жабайы деген ұғымға бар жан-тәнімен қарсы болған. Ол сот реформасының жобасы жайындағы халық пікірін жинауға Далаға сапар шеккен комиссия басшысы болған, облыстық басқарманың кеңесшісі Иван Еремеевич Янсен-комен болған сұхбатындағы: «Жабайылық қырғыз-қайсақтарының мінез-құлқының үлгісі деген сөзіне, менің халқымды қонақжайлылығы үшін мақтаған да, онда не жай қырғыз, не жай қазақ деп атайды. Ал егер дәрежелігі мен жабайылығын бетіне басу керек болғанда, міндетті түрде қырғыз-қайсақ деп атайды. Осы сөзде вокалдық жоқ деп ойламайсыз ба, сіз?» – деген осы сөздері бұлтартпа дәлел [6].

Қазақ даласындағы ежелден қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен билер сотына отаршыл Ресейдің өзгертулер енгізуіне қарсы болды. 1862 жылы 30 қыркүйекте Санкт-Петербургский сенатский «ведомствосында» басылып шыққан жаңа сот ісін жүргізу жобасы Омбыда қыс бойы түбегейлі талқыланды. Осы мәселені іске асыру мақсатында 1863 жылдың жазында Шоқан сот реформасының жобасы жайында халық пікірін жинауға далаға аттана комиссияның жұмысына атсалысты. Бұның бәрі алдын ала ойластырылған мәселе болатын. Сондықтан, генерал-губернатордың пікірімен толық үйлесетін халық пікірін әкелу үшін көп жерлерде жергілікті халықпен санаспаған жұмыстары да болды.

Билерді ұлықтың өзі сайлауы олардың арасында дау туындайтынын, сонымен қоса паракорлықтан да етек алатынын ол жақсы түсініп, қазақтар өздері білетін әдісін сақтап қалуға тиіс деп санады.

Үкімет адамдарының қарсылығына қарамай, олардың шешіміне бастан-аяқ қарсы келетін халық пікірін жинады. Көкшетау, Ақмола, Атбасар, Баянауыл округтерінің кейбір сұлтандары мен билері кейбір тұста ғана жаңа бітістіруші судьяның билер сотымен үйлеспейтінін және осы себептен де билердің құқықтары мен міндеттеріне сәл ғана өзгерістер

енгізіп, оны сол қалпында қалдыруды ұйғарған қаулыға өз қолдарын қойып, таңбаларын басқан.

Потанин өзінің естеліктерінде бір жолы қатты науқастанып қалған Шоқанды түлкі ішігін жамылып, бөлменің төрінде жатқан жерінде көргенін әңгімелеп берген. Шоқан сондай жабырқау екен және бастықтар туралы шағынған.

Патша үкіметінің саясатына Шоқанның қарсы болуы және оның пиғылының айқын көрінісін байқаған тұсы полковник М.Г. Черняевтің Әулиеатаға жорығы кезінде болды. Шенқұмар Черняев бастаған Әскери экспедиция Әулиеатаны 1864 жылдың 2 маусымында жаулап алады.

Шоқан мен Черняев арасындағы келіспеушіліктің шарпысқан түп-төркіні де дәл осы Әулиеата жұртының азасына қатысты [7].

Шоқанның дінге деген көзқарасын анықтауда еңбектеріне қарап, оның діни көзқарастарын сипаттай келе, көптеген ғалымдар оны материалист деп бағалайды. Бірақ, Шоқан еш уақытта атеист болмаған. Ол туралы өзі еш уақытта мен атеистпін деп те айтпаған. Себебі, оның өскен ортасы қазақ даласы, тәрбиеленген ордасы қазақтың беделді төресінің отбасы, тәлім алғаны кемеңгер, ақылгөй әжесі Айғаным болған.

Штаб офицері А. Гейнстің берген хаттарындағы Уәлихановтар әулетінің үй-жайы туралы сипаттамасын біз Шоқанның қандай жерде және қандай ортада өсіп, тәрбиеленгенін көруімізге болады. Ол былай деп жазады: «Шыңғыстың қыстауы қоныстан он шақырым жерде орналасқан қарағай жапқан, ені көркем тау оның үй-жайын жауып тұр; тасты ормен, құламамен жүріп өткенде біз бірнеше орта қолды помещиктер талғамымен салынған үйлерді көрдік, ал ортада мешіт орналасқан». Ал, Шоқан өлімінен кейін 30 жыл өткенде Потанин оның әкесіне барғанда көзіне ең алдымен мешіт түседі.

Шоқанның досы Потанин естеліктерінің бірінде: «Мәңгілікпен салыстырғанда, бұл түкке тұрмайды» – ол (Шоқан) осы сөздерді жиі айтатын, бірақ бұл сөзде оның ең басты ойы еді. Шоқан өзі туралы ұрпаққа қалар естелік туралы қам жеген емес. Ол үшін өмірдегі ең қымбат сыйлық – жамандық атаулының барлығының келесінен сескеніп, одан тығылуда. «Мәңгілікпен салыстырғанда бұл түкке тұрмайды» деген сөздерінің мәніне терең үңілейік. Шоқан ұрпаққа қалар естелік туралы қам жемейді, яғни Шоқан үшін мәңгілік бұл өмірде емес... бірақ бар» [8] – дегенінің өзі Шоқанның діни көзқарасын бізге нақты айқындап беріп отыр.

Шоқан еш уақытта ислам дінін терістеген, сынаған емес, керісінше ол Ыбырай, Абайлар секілді дінді уағыздаушы молдалардың дүмшелігін сынады. Дінді тек ғибадаттың, жалаң діни мотивтегі аңыз-әпсанамен емес, керісінше таза оқумен, ғылым мен ақиқатты табуға талпынған.

А. Левшиннің еңбегіне жазған «Замечание на третьей части описания киргиз-казачьих орд» атты шығармасында: «Кез келген қайсақ Мұхаммедтің ізбасары мұсылман екенін біледі, ал мұсылмандардан өзгелердің барлығы бақилық өмірде мәңгілік тозаққа баратын, құдайдың қарғысын алған кәпірлер» – дейді. Осыдан келіп қайсақ өз дінін білмейді деп айтуға бола ма? Сондай-ақ, ол: «Ислам орыс халқына және кез келген христиан өкіметіне көмектесе алмайды, сатылғыш татар дінбасыларына да сенім артуға болмайды. Бұл бақытсыз тақуалар, сұлтанға католиктер, папаға қарайтындай нақұрыстықпен қарайды және қазіргі наместниктер, халифтер Сүлеймен мен Алмұратқа әулие YIII Григорий мен IV Иннокентийге ұқсас. Бірақ біз үкіметтен білімге мейлінше қарсы дінге қамқорлық көрсетпеуін сұраймыз және талап етеміз, қырға зорлықпен, үрей мен ұрып соғушылыққа негізделген теологтары мен Ортаазиялық әулиелердің зиянды әсерін мүлдем құртуды сұраймыз. Молда атағын тек жергілікті қырғыздар мен қырғыз қожаларына беруді сұраймыз» [9] – деп патша үкіметінің сол кездегі исламды саяси мұратқа пайдаланған және кәсіпке айналдырып, мал тауып, дінді соқыр фанатизмге қосақтап отырған татар дінбасылары мен діни қызметкерлерді қатаң сынға алды.

III. Уәлиханов көзқарастарындағы жаратушы мен оған құлшылық етуге деген көзқарасының екіжақтылығын айқын да нақты айыра білу қажет: біріншісі – исламды, не үшін сенім бар екенін нақты түсініп, оның заңдылықтарын ақыл-күшіне сүйену арқылы сақтау, ал екіншісі – соқыр сенімге негізделу. Соңғысын Шоқан қатты сынап, түбінде ол жалаң фанатизм халықты үлкен трагедияға ұшырататынын жақсы сезінді.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, патша өкіметі қазақ даласын бағындырудың билеп-төстеудің тағы бір жаңа әдісін қолдана бастады: қазақ балаларына арнап мектептер ашуға кірісті. Патша өкіметінің бұл мектептерді ашқандағы мақсаты мектеп туралы ережеде ашық айтылған: «Мектеп құрудағы басты міндет – шекарадағы басқару ісін атқара алатын адамдарды сұлтан – ел билеушілердің, ордаға аралық бастықтардың ісін жүргізе білетін және

айрықша қызметтерді атқара алатын адамдарды дайындау», – деп жазылған.

Аталған кезеңдегі патша үкіметінің миссионерлік саясатына Ы. Алтынсарин де қарсы шыққан. Ол қазақ халқын оқуға, білімге тарту ісіне белсене араласқанымен, қазақ мектептерінде христиан діні сабақтарын оқытуға батыл наразылық білдірген. Торғай облысының оқу инспекторы қызметінде жүргенде, ол Орынбор оқу округінің татар, башқұрт, қазақ мектептері жөніндегі инспекторы В. Катаринскийге жазған хатында Ор қаласындағы мұғалімдер мектебін басқарушы, әрі оқытушы А. Бессоновтың миссионерлік жат пікірі жөнінде: «Сізге өте бір қайғылы хабар білдіруге тура келіп отыр... Бақсам, олар мұғалімдер мектебінің 3 және 4 класстарына бір ай бойы Інжіл және оның парыздарын уағыздай бастапты. Тіпті, ол өз шәкірттерін залым деу сияқты сөздерге дейін барыпты» – деп, бұған асқан сорақылық деп қарайды. Бұдан әрі Ы. Алтынсарин мұғалімдер мектебінде дін сабағын оқытуды мүлдем тоқтату жөнінде төтенше бұйрық шығарылсын, ондай болмаса, орыс, қазақ мектептерінде дін сабағы бөлініп оқытылсын» – дейді. Ал Бессоновты мұғалімдіктен босатып, қатаң шара қолдануды Орынбор оқу округінен талап етеді.

Ы. Алтынсарин дүниеден қайтқанша миссионерлік саясатпен ашық күресіп келген. Мысалы, ол Красноуфимскідегі ауылшаруашылығы мектебінде қазақ балаларына шошқа бақтыру, шошқа етін беру, орыс оқушыларымен бірге ғибадат еткізу оқиғаларын» естіп, қатты наразылық білдіріп, тікелей барып шара қолданатындығын жазады. [10].

Ыбырай заманындағы миссионерлердің жергілікті халыққа жасаған озбырлығын: «Мешіттерді, медреселерді, сыйыну үйлерін жабу, діни кітаптарды жою, қазақ тілінде жазылған Евангелия, христиан дінін қабылдамаушыларды Сібірге жер аударумен қорқыту, миссионер мұғалімдер арқылы орысша оқыту, қазақтарды ант қабылдауға мәжбүр ету, қазақ балаларын миссионерлік үйлерде еріксіз ұстау, оларды шоқынды деп жариялау, христиан дінін қабылдамағандығы үшін қазақ қызының басын арқанмен қысу, қазақ тілінде кешірім мен өтініш жазуға тыйым салу, болыстық басқармадағы іс қағаздарын орысша жүргізу, т.б. адамдардың арын аяққа басу мен қорлау, күш көрсету т.б. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ұмыт қалған алыстағы шет аймақта осы уақытқа дейін іске аспай келеді. Мұның барлығын қалай ұлы Ресей державасының теократиялық, бю-

рократиялық үкіметінің шет аймақ ұлттарына қарсы крест жорықтары деп атамасқа лаж жоқ» – деп атап көрсетті М. Тынышбаев [11].

Реформа кезеңіндегі Ресей және Қазақстан тарихының жалпы көрінісінде Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық қызметі, оның Қазақстандағы білім беру жүйесін ұйымдастыру ұстанымдары, осы істегі ағартушының демократиялық көзқарастары баяндалады. 1950 жылдарға дейін Ы. Алтынсариннің қызметін зерттеушілер оның тек педагогикалық қызметін ғана атап, алдыңғы қатарлы ойшыл ретіндегі көзқарастарын елемейді.

А. Сыдықов Алтынсарин мен Ильминскийдің халыққа білім беру туралы көзқарастарының ұқсастығы мен ортақтығын және де олардың бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болғанын жазады. Бірақ, Ыбырай Ильминскийдің миссионерлік көзқарасын қабылдамаған. Тек оның адамгершілігін, оқу-ағарту ісіндегі білгірлігін сыйлаған, құрметтеген, өзінің қажетіне пайдаланған. Алтынсариннің патша үкіметі қуаттап отырған орыстандыру саясатынан мол хабардар болып, одан бойын тарта ұстаған ғалым. Ы. Алтынсарин профессор Ильминскиймен алдына қойған биік мақсатын жүзеге асыру үшін амалсыздан араласқанын көрсете келе, олардың арасындағы қарым-қатынас көп жағдайда дипломатиялық ыңғайға құрылғанына, халыққа білім беру мақсаты жөнінен қарама-қайшы көзқарастардың астыртын күресі жүргеніне сын көзбен зер салып қарау керектігіне баса назар аударғаны айқын байқалады.

Ильминскийдің ресми түрде көмектесе отырып, қатаң талап етуімен және де ағарту министрі граф Толстойдың тікелей нақтылы түрде тапсыруымен Ы. Алтынсарин өз кітаптарын Ильминский ұстанып келген ресми ұстанымға орай орыс алфавиті негізінде жазып шығаруға мәжбүр болған. Ы. Алтынсариннің іс жүзінде қолданған орыс алфавиті негізіндегі қазақ жазуында орыс алфавитін өзгертпей, сол қалпында алуды талап еткен. Петербург университетіндегі кертартпа ғалымдардың талабы тұрғысынан орындалғанын да ұмытпаған жөн деген пікір де шындыққа жанасады [12].

Ол Н.И. Ильминскийдің, А. Алектронов, А. Бессонов, т.б. миссионерлік әрекеттеріне қарсылық білдіріп отырған. Ы. Алтынсарин сол кездегі қазақ жазуын (яғни, араб әрпіне негізделген қазақ емлесін) орыс алфавитіне көшіруге мүлде қарсы болған. Бұл туралы жоғары орындарға бірнеше рет хат жазып, арыз айтып ұсыныстар жасаған. Мысалы, ол 1871 жылғы 31 тамызда

Н.И. Ильминскийге жазған хатында былай дейді: «Шапағатты төрем николай Иванович! Сіз бұл хатыңызда қазақ арасына орыс алфавитін енгізу жөнінде пікір айтқан екенсіз. Бұл талассыз пайдалы пікір ғой. Дегенмен, оны жүзеге асыру, меніңше, үлкен қиыншылыққа кезіктіреді. Орыс әрпімен жазылған кітаптар қазақ арасына, тап біздің ойлағанымыздай жеңіл және тез сіңе қоймайды. Бірінші жағынан фанатизмнің салдарынан, екінші жағынан, орыс жазуына көзі үйренбегендіктен, оның таныс еместігінен, оның үстіне, елімізде тарап отырған татар жазуының әсерінен... Кітаптарды қазақтың өз тілінде, олардың өздеріне таныс әріппен шығара алу керек. Міне, менің шын пікірім осы» [13].

Патша үкіметі қазақ халқын жер бетінен ұлт ретінде жоюды олардың болашағынан бастау керек деп шешті. Сол мақсатта миссионерлер жоғарғы дәрежеде қол жеткізуге тырысты. Бұл жөнінде мына құпия хаттан миссионердің өз күшіне сене бастағаны анық байқалады: «Ауылдарда, старшындарда «ауыл мектебі» деген бүркеніш атпен мектеп ұйымдастырылып, бірте-бірте олардың санын көбейтіп, алғашқыда қазақтардың көңілін табу үшін оларға қазақ мұғалімдерін жіберу керек. Оларға міндетті түрде орыс оқуын оқытып, балалармен орысша сөйлеуді, қазақ әрпін қандай жағдайда болсын қолданбауды тапсырып, сөйтіп қазақ кітабын оқи алмайтындай жағдайға жеткізу керек. Бірақ оны заң ретінде қолданбау керек» – деп жазылды [14].

Қазақ даласында азғыру, діннен бездіру майданы өте ұқыптылықпен, әккілікпен жүргізілді. Миссионерлердің көшбасшысы болған Н.И. Ильминский синодтың обер-прокуроры К.П. Победоносцевке: «Бұратана халықтар арасындағы миссионерлік мектептердің жағдайын жақсарту керек, жақсартқанда оның программасын жаңа педагогиканың талабы бойынша ұлғайтып, оқыту әдістерін жетілдірудің қажеті жоқ, керісінше, Қазанның қасиетті әулиелерінің жүйесі негізінде, бұратаналық-миссионерлік бағытты күшейту керек» – деп ақыл береді. [15]. Бұл айтылған сөз Ыбырайдың алға қойған мақсаттарын іске асырмаудың бірден-бір жолы болды. Ыбырайдың қазақ даласында мектеп ашуының мақсаты – қазақ балаларын шоқындыру емес, керісінше, оларға өркениеттік білім беру, елін, халқын сол кезеңде жетілген орыс ғылымы арқылы бақытқа жеткізу болды.

Сол мақсатпен қазақ халқының қыз балаларын оқыту мәселелерін де қолға алады, ол бірақ патша үкіметі тарапынан кедергілер-

ге ұшырайды. Ыбырай Орынбор оқу аймағының татар, башқұрт, қазақ мектептері жөніндегі бақылаушы В.В. Катаринскийге жазған бір хатында былай деп хабарлайды: «Қазақ қыздарына арнап мектеп ашылмақ, табысты боларына губернатордың күдігі бар... ал мұндай маңызды істі бастамаса, ешқашан да ештеме де болмайды ғой. Бұл істің Ырғызда оңға басатындығына мен қазірдің өзінде кәміл сенемін» [16].

Көп ұзамай бұл арманы жүзеге асады. Ырғыз қаласында қазақ қыздарына интернаты бар арнаулы мектеп ашылады. Шындығында, бұл қазақ халқының өмірінде болған аса үлкен оқиға еді. Аса маңызды бұл бастаманың сәтті болғанына Алтынсарин аса қуанады. Оған патша әкімшілігінен Торғай облысының барлық уездерінде қыздар училищелерін 1891 жылы Торғай қаласында, 1893 жылы Қостанайда, 1895 жылы Қарабұтақта және 1896 жылы Ақтөбеде ашуға рұқсат етілді.

Қыздар мектеп-интернаттарының ашылуына себеп болған миссионерлердің мына: ол ертең қазаққа тұрмысқа шығып, ана болған соң өзінің күйеуі мен баласын орыстарға бейімдейді. Олай болған күнде қазақтың оқуын тез жоюға қол жеткіземіз және орыс оқуын ғана оқытамыз. Содан кейін арнайы (ең шешуші) Заң шығарылуы тиіс, сол заң арқылы қазақтарды әр қонысқа бөліп-бөліп тастап, оларды крестьянға айналдырамыз», – деген пиғылы еді.

Осы екі мақсатқа да миссионерлер XIX ғасырдың аяғында, XX ғасырдың басында ішінара қол жеткізді. Адвокат Плеваконың шешесі – Алма, генерал Корниловтың шешесі – Рахия, Жүсіпбек Аймауытовтың әйелі – Евгения, сол қыздар мектебінің жемісі еді. Бұл ең нәзік әрі қатерлі жол болды.

Ыбырайдың халқы үшін еткен еңбегінің барлығын патша үкіметі қолдағанымен, өз саяси мақсаттарына барынша пайдалануға тырысты. Ресей империясының жасырын түрде жүргізілген миссионерлік саясатын ол жақсы түсініп, миссионерлердің идеологтарымен тікелей араласып, оларды өзінің ағартушылық жолына дипломатиялық әдіс-айла тұрғысынан қарым-қатынас жасап, ретіне қарай пайдаланған.

Империалистік патша үкіметінің мұндай озбыр саясатына төзбеген Ыбырай 1889 жылы 20 ақпанда В.В. Катаринскийге Ор қаласындағы мұғалімдік мектептің директоры туралы:

«Аса қадірлі Василий Владимирович! Сізге қайғылы хабар ескертуге тура келеді. Біздің Бессонов Александр Григорьевич ақылынан адасқан тәрізді. Оның өз оқушыларына жасаған

мүлдем қисынсыз қылықтарын осылай деп түсіндірмесе ешбір болмас. Әңгіме мынада: ол мұғалімдік мектептің үшінші және төртінші класында «Інжіл» мен «Уағыз» сабақтарын бере бастаған көрінеді. Бұл кластардың оқушылары оны қаламаса да бастаған ісін бір ай бойы жүргізген. Соның салдарынан, бір жағынан мұғалімнің ашуы келіп, кейін, өз шәкірттерін мүттәйім, тағы сол сияқты намысты сөздермен балағаттауға дейін барған, тіпті балаларды желкелеп сабаған кездері де болған... Бұл оқиғаға менің қатты қынжылатын себебім сол: мұғалімдік мектеп оқушылары ықыласпен келетін орын болып қалып еді, олар осында белгілі бір дәреже де білім алуға біржолата бекінген еді және іс жүзінде қазақтардың тұрмысына пайдалы адамдар бола алады. Егер, олар Александр Григориевич тілегендей, христиан дінін таратушылар болып қалмаса, онда дүниеге парасатпен қарайтын, түрлі фанатикалық идеяларға тосқауыл қоятын қазақ халқының ойы мен экономикасының өркендей беруіне көмектесіп отыратын адамдар болар еді. Мұндай ора шалақ, жарым ес басшы тұрғанда, мұның бәрі күл-талқан болып, көкке ұшпақ! Қаттырақ айтқаныма кешіргейсіз, тіпті кісінің ызасы келеді екен!» – деп ашына жазды [17].

Ыбырай өз заманында Ресейдің жасаған саяси және рухани экспансиялық әрекеттеріне бүкіл күш қуатын сарқа жұмсап, қарсы тұрды. Ол өзінің өмірінің соңына дейін патша үкіметінің кері пиғылдағы іс-әрекеттерін қазақ халқының пайдасы үшін жұмсауға әрекет етті. Бірақ, бұл іс-әрекетіне билікті қолдарына алған патша үкіметі мұрша бермеді. Өзінің қысқа ғұмырында миссионерлерге астарлы түрде де, ашық түрде де қарсылық білдіріп отырды.

Отаршыл патша үкіметіне жергілікті халықты өз дегеніне көндіру үшін сол ұлттың өзінен шыққан беделді тұлғаны пайдалану ауадай қажет болды. Міне, осы тұрғыда Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында Абай мен Павловтың арасындағы диалог бізге көп нәрсенің бетін ашып береді. Бұл туралы профессор Мекемтас Мырзахметұлы «Қазақ қалай орыстандырылды» атты кітабында былай суреттейді: «Қазақ елінің рухани көзіне айналған Абайдың әлі де көзі жетіп сезіне алмаған, сезінсе де патша үкіметі саясатының отарланған бұратана елдерді дінге шоқындыру арқылы орыстандыру тәрізді өте жасырын, құпия түрде жүргізіліп отырған империялық саясаттың астарына бойлай алмаған. Миссия деп аталған діндар ұйымның бұратана халықтардың бірі қазақтарды шоқындыруға бет

алған патша саясатының түп төркіні мен басты мақсатын жете біліп отырған Павловтар тобы миссионерлік әрекеттің мән-мағынасы мен көздеген түпкі мақсатын Абайға жанама түрде болса да сездірген әрекетін аңғарамыз» [18].

Абай заманындағы орыс отаршылары мен миссионерлерінің астарлы да жымсысқы әрекеттері олардың Құдайдың тура жолы емес, ақ патшаның жарлығын уағыздағанын білдіреді.

Абай миссионерлердің әрбір іс-әрекеттерін жіті бақылап отырған. Жаппай шоқындыруға кіріспек болған православие архирейінің жарлығының көшірмесі қолына түскен Шаймерден Қосшығұлов сонау Көкшетаудан бұл хатты Шыңғыстаудағы Абайға жолдайды. Ол хат Абайдың қолына жетпей жатып, 1903 жылы 21 мамыр күні Омбыдағы Дала генерал-губернаторының кеңсесінен Семей облыстық әскери губернаторына шұғыл телеграмма соғылады. Онда Дала генерал-губернаторының: «Өлкенің бас архиепископының өтініші бойынша, Сізден мынаны анықтап беруіңізді өтінемін: Көкшетау қаласынан Шаймерден Қосшығұловтың атынан Арқат почта-телеграф кеңсесіне Ибрагим Құнанбаевқа жолданған хатты хат иесі алды ма, жоқ па, соны біліңіз. Хат тапсырылмаса ұсталынып қалынсын», – деген мағынадағы бұйрығы жазылған еді. [19].

Мәртебелі Ағзамға мұсылмандар арасына Иса пайғамбардың православиялық дінін тарату туралы жасаған ұсынысын қабылдағаны туралы құпия мәліметтің көшірмесі де шықты.

Мұны оқығанда Абайдың қандай көңіл-күйде болғанын нақты сезінбесек те, шамалап түсінуге болады. Құпия тапсырма: «1902 жылы 22 наурызда Мәртебелі ағзамның бекіткен заңына сәйкес мемлекеттік құпия істер жөніндегі кеңесші: «Патшаның бодандығындағы барлық бағыныштылар бір дінге көшуі керек, бірақ та оларды бағындыру және шоқындыру, бір дінге кіргізу Ережеге байланысты құпия, ың-шыңсыз, бірте-бірте күш қолданусыз, зорлаусыз, алайда асқан ептілікпен, айламен; «Олардың өздері дінге кіруге ризалығын берген-міс» – деген желеумен жүргізілуі тиіс. «Өздері православие дініне енуге өтініш білдірді, өздерінің еркімен енді, деген айлалы амалды жүзеге асыру үшін арнайы жоспар жасау керек деп нұсқау берді», – деген сөзден басталатын [20].

Ұлттың рухани тұтастығын ыдыратудың аса қауіпті, әрі ұзақ жылдарға арналған жоспарын Абай өлерінен бір жыл бұрын білді. Архирейдің нұсқауында жоғарыдағы Н.М. Ядренцев пен В.В. Радловтың ұсыныстары толық ескерілді.

Онда қазақ даласына орыс оқуы дендеп кірген соң: «Қазақтардың өз атынан бізге шоқындырушы уағызшы керек деген аңыз ұйымдастыру керек. Бұл міндетті орындауға жіберілген адам (уағызшы) қазақтардың барлық талаптарын орындауға, көмектесуге міндетті, оларды өзімен бірге ертіп жүріп бойын үйретсін, өзімен қол беріп амандасқан қазақтардың өкіліне сыйсияпат көрсетсін, өзіне тартсын. Дінге үйір қыла берсін, сөйте жүріп: «Қазақтардың дініне ешкім де қысым көрсетпейді – деп пікір тарата берсін, ал олардың уағызға келуі және тындауы өздеріне пайдалы, бір-біріне қастық жасамауға, шындықпен өмір сүруге көмектеседі деп сендірсін. Қазақтарды осылайша тыныштандырып алған соң мынадай ұсыныс жасау керек: «Мұның барлығын қазақтардың өздері сұрап жасаттырып еді, ол үшін миллиондаған сом ақша кетті, қазақтардың өзі уағызшы сұрап еді, ол да қанағаттандырылды, соның бәріне қарамастан қазақтар үкіметті алдады, сол үшін жазаға тартылуы керек – деп жарлық жасау керек. Қазақтарды жазаға тарту туралы мәртебелі ағзамнан пәрмен сұралады. Пәрмен берілгеннен кейін қазақтарды жазалау үшін әскер жабдығталады және олар кресті алға ұстап, жорыққа аттанады. Қазақтардың бәрін де шоқындыруға және православие дініне кіргізуге мәжбүр етеді. Ал бұл талапты өз еркімен орындамағандарды қырып салу керек», – деп кесімді үкім шығарылып қойған еді [21].

Абайды бұл оқиға бей-жай қалдырмады. Ол патша үкіметінің аярылық саясатына қарсылық білдірді. Бірақ, ол тірек іздеген қазақ даласындағы Ислам дінінде патшалық Ресей аясын тарылтып, қалай да бодан елді шоқындыруға құлшынып, ол пиғылын заңмен бекітті. Мешіттерге жандармериялық бақылау жасалды. Мұны 1868 жылы «Екінші низам» арқылы заңдастырды. Осы «низамның» «Қазақтардың құқы» және «Қазақтардың діни істерін басқару» туралы бөлімдерінде шоқындыру бағыты анық көрініс берді. Оны: «251. Қазақтар дін ісі бойынша Орынбордағы дін ислам мұфтиятына қарайды. 252. Қазақтардың жергілікті жердегі діни істерін молда жүргізеді, ол азаматтық басқармаға, сол арқылы Ішкі істер министрлігіне бағынады. 253. Қазақтардың арасында бір болысқа бір молда бекітіледі... 255. Молданың сайланғаны туралы ақпаратты уезд бастығына жолдайды, ол мұны бекіту үшін облыстық басқармаға жібереді. 256. Молдалар Облыстық басқарма мен Әскери губернатордың шешімі-

мен бекітіледі, не босатылады... 258. Мешіттер тек қана генерал-губернатордың рұқсатымен салынады... 259. Мешіттің жанынан жергілікті балаларды оқыту үшін мектеп ашуға молда міндетті түрде уезд бастығының рұқсатын алуы керек», – деген заң баптарынан анық байқауға болады. Мұнда дін ұстау жолының бәріне шек қойылған. Сайлаған молданы ұлықтар бекітеді. Оған Ішкі істер министрлігі, яғни полиция бақылау жасайды. Өз бетімен мешіт салуға еркі жоқ. Бала да оқыта алмайды. Жоғарыдағы хатта айтылған архирей басқармасының нұсқауының барлығы заң жүзінде бекітілді. Мұнда тек дінге тыйым салу деген сөз ғана жетпей тұр. Бірақ та, дәл осы низамның 247 және 248-баптарындағы: «Христиан дінін қабылдаған қазақтар өзінің ауылында тұра береді немесе қырдағы орыс тұрғындарының арасына көшіп келуіне де болады, ол қазақтарға тиісті құқықтың бәрін пайдалана алады. Христиан дінін қабылдаған қазақтар қауымдастарының рұқсатынсыз-ақ, қалаға немесе селолық жерге емін-еркін орналаса алады», – деген заң ережесінен халықты қайда қақпайлап отырғаны анық көрінеді. [22].

Сонымен, түйіндей келсек, патша үкіметінің қазақ даласындағы миссионерлік әрекетін Абай мезгілінен кеш білсе де, өз дәрежесінде қарсы тұрды. Абай миссионерлік әрекеттерін артында қандай жымысқы мақсаттар тұрғанын білгеннен соң сол кезеңдегі ислам діні өкілдеріне қатты сындар айтып, олардың шала сауаттылықтарын, дінді жете түсінбей, оны пайда табудың көзіне айналдырғандықтарын беттеріне басып айыптады. Оның бұл сыни көзқарастары қазақ жеріндегі миссионерлік әрекеттердің белең алып тұрған кезіндегі оның жан айқайы болды деп ойлаймыз.

Ресей империясының мұндай екі жүзді саясатын Қазан төңкерісі әрі қарай өрістетуге кедергі келтірді. Кеңес үкіметінің саясаты діни идеологияға қарсы болып, дінді қудалап көптеген шіркеулер мен монастырьларды қиратты. Діни қызметкерлерді абақтыларға қамап, Сібірге жер аударды. Еліміз тәуелсіздік алғанға дейін қоғамда атеизм өз үстемдігін жүргізді. Егемендік алған жылдардан бастап дінге еркіндік те берілді. Осы уақытта республикамыздың аумағына дәстүрлі діндермен қоса шет елдерден көптеген кері діни қозғалыстар да келіп өз қызметтерін атқара бастады. Ендігі мәселе сол дәстүрлі емес діни қозғалыстардың мемлекетіміздегі бүгінгі діни ахуалға әсері туралы өрбуі керек.

Әдебиеттер

- 1 Мырзахметұлы М. «Біз қалай мәңгірттендік?» // Жалын. – №2. – 2009. 2-13 б.
- 2 Бейсенбаев Жасын – тағдыр жарқылы. – Алматы, 1987. – 287 б.
- 3 Бейсенбаев Жасын – тағдыр жарқылы. – Алматы, 1987. – 250 б.
- 4 Уәлиханов Шоқан. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1980.
- 5 Бейсенбайұлы Ж. Шоқан. Ғұмырнамалық деректі хикая. – Алматы, 2009.
- 6 Бұл да сонда.
- 7 Ордабеков С. Шоқанның Әулиеатаға сапары // Ақиқат. – №11. – 2008. – 210 б.
- 8 Қалиева Р. Ш. Уәлихановтың дінге көзқарасы жайында // Қазақ мектебі журналы. – №5. – 2004. – 743 б.
- 9 Бұл да сонда.
- 10 Ы. Алтынсарин тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1991. – 91 б.
- 11 Тынышпаев М. Қазақтар және азаттық қозғалыс. (Автономшылар Одағының І-ші съезінде 1905 жылғы 19 қарашада). – 123 б.
- 12 Сыдықов Ә.Ы. Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі. – Алматы: Мектеп, 1969. – 156 б.
- 13 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1955. – 475 б.
- 14 ЗнаменитАя неведомАя половецкая тетрадь Францисканского миссионера // www.vostlit.info
- 15 Сыдықов Ә.Ы. Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі. – Алматы: Мектеп, 1969. – 102 б.
- 16 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: «Ғылым», 1994. – 153 б.
- 17 Бұл да сонда. 217 б.
- 18 Мырзахметұлы Мекемтас. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы, 2011. 156-157 бб.
- 19 Бұл да сонда. 196 б.
- 20 Мырзахметұлы М. «Су басынан тұнады» // Жалын. – №7. – 2008. – 200 б.
- 21 Мырзахметұлы М. «Біз қалай мәңгірттендік?»
- 22 Мырзахметұлы Мекемтас. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы, 2011. 156-157 бб.

References

- 1 Myrzahmetuly M. «Biz kalaj мәңгірттендік?» // Zhalyn. – №2. – 2009. 2-13 b.
- 2 Bejsenbaev Zhasyn – taғdyr zharkyly. – Almaty, 1987. – 287 b.
- 3 Bejsenbaev Zhasyn – taғdyr zharkyly. – Almaty, 1987. – 250 b.
- 4 Uәlihanov Shokan. Taңdamaly. – Almaty: Zhazushy, 1980.
- 5 Bejsenbayuly Zh. Shokan. Ғұмыrnamalық derekti hikaja. – Almaty, 2009.
- 6 Bұл da sonda.
- 7 Ordabekov S. Shokannың Әulieatara sapary // Aқиқat. – №11. – 2008. – 210 b.
- 8 Kalieva R. Sh. Uәlihanovtың dinge көzқarasy zhajynda // Qазақ mektebi zhurnaly. – №5. – 2004. – 743 b.
- 9 Bұл da sonda.
- 10 Y. Altynsarin taғыlыmy: Әdebi-syn maқalalar men zertteuler. – Almaty, 1991. 91 b.
- 11 Tynyshpaev M. Qазақtar zhәne azattyқ kozғalys. (Avtonomshylar Odaғynың I-shi съezin-de 1905 zhылғы 19 қarashada). – 123 b.
- 12 Sydykov Ә.Y. Altynsarinнің pedagogikalық idejalary men aғartushyлық kызmeti. – Almaty: Mektep, 1969. – 156 b.
- 13 Altynsarin Y. Taңdamaly shyғarmalary. – Almaty, 1955. – 475 b.
- 14 ZnamenitАja nevedomАja poloveckaja tetrad’ Franciskanskogo missionera // www.vostlit.info
- 15 Sydykov Ә.Y. Altynsarinнің pedagogikalық idejalary men aғartushyлық kызmeti. – Almaty: Mektep, 1969. – 102 b.
- 16 Altynsarin Y. Taңdamaly shyғarmalary. – Almaty: «Ғylym», 1994. – 153 b
- 17 Bұл da sonda. 217 b.
- 18 Myrzahmetuly Mekemtas. Qазақ kalaj orystandyryldy. – Almaty, 2011. 156-157 bb.
- 19 Bұл da sonda. 196 b.
- 20 Myrzahmetuly M. «Su basynan tynady» // Zhalyn. – №7. – 2008. – 200 b.
- 21 Myrzahmetuly M. «Biz kalaj мәңгірттендік?»
- 22 Myrzahmetuly Mekemtas. Qазақ kalaj orystandyryldy. – Almaty, 2011. 156-157 bb.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім   Раздел 1 Философия   Философия

<i>Алтаев Ж.А., Калмырзаев А.М.</i> Әл-Фараби идеяларының ортағасырлық мұсылман және Еуропа философиясының дамуына әсері	
<i>Әбдірасылова Г.З.</i> Философиядағы онтология мәселесінің тарихи-әлеуметтік негіздері	
<i>Абдрасилов Т.Қ., Қалдыбай Қ.Қ.</i> XX ғасырдағы дін философиясының даму бағыттарындағы адам мәселесі	
<i>Аташ Б.М., Толысбай К.</i> Асан Қайғының жерұйық идеясының философиялық мәні және мәңгілік ел идеясы	
<i>Байділаева А.К.</i> Власть и язык: теория создания социальных институтов	
<i>Исмагамбетова З.Н., Рысбекова Ш.С., Балпанов Н.</i> Толеранттылықты қалыптастырудың жолдары	
<i>Қарабаева А.Г., Исмагамбетова З.Н.</i> Эпистемологические функции современной философии	
<i>Құрманалиева А.Д., Утебаева Д.С.</i> Ислам дінінің таралу тарихы және ерекшеліктері	
<i>Малғараева З.Б.</i> Сыни тұрғыда ойлау философияның негізгі қағидаларының бірі ретінде	
<i>Сейдухаммед Абдунаим</i> Әл-Базазидің «Жария зікірге байланысты мәселелер» атты шығармасы және оның берген фикһтік үкімі	
<i>Сүлейменов П.М.</i> Әл-Фарабидің білім және білімді берудің маңыздылығы туралы ойлары	
<i>Қалдыбай Қ.Қ., Абдрасилов Т.Қ.</i> Дін философиясындағы тұлға мәселесін зерттеудің перспективалары мен праексеологиялық бағдарлары	
<i>Tanabayeva A., Massalimova A.</i> The relevance of al-Farabi's social and ethical views in the modern world	
<i>Frolov A.A.</i> Al'truizm skvoz' prizmu filosofii i religii	

2-бөлім   Раздел 1 Мәдениеттану   Культурология

<i>Абдигалиева Г.К., Турабекова Б.Б.</i> Политические ценности как фактор социально-политической интеграции	
<i>Альмухаметов А.Р., Махмет М.</i> Ислами білім берудің қазақстандық моделі: исламтану ғылымының өткені мен бүгіні	
<i>Байділаева А.К.</i> Интенциональность как категория социального взаимодействия	
<i>Бағашаров Қ.С.</i> Ислам жүйесінде бала тәрбиесінің орны	
<i>Борбасова Қ.М., Рысбекова Ш.С., Доскеев А.</i> Қазақ ағартушыларының патша үкіметінің діни отарлау саясатына қарсы күресі	
<i>Дариябек Д.С.</i> Қазақ мәдениетіндегі толеранттылық идеясы	
<i>Исламбаева З.У., Ескендиоров Н.Р.</i>	